

usûl

İslam Araştırmaları

Islamic Researches | بحوث إسلامية

Sayı: 20, Temmuz-Aralık 2013

Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu

*Veysi ÜNVERDİ**

Öz: İnsanın sorumlu oluşu, bir hakikat-i sabite olarak kabul görmüş olmasına rağmen, kelimada hem ahlak hem de ilahi sıfatlar açısından tartışılmıştır. Ahlak bağlamında ele alınması adalet prensibi odaklı insan fiillerinin yaratılışı ve aidiyeti merkezlidir. Buna göre insan, ahirette ceza ve ödüle konu olan bir özneyse, davranışlarının müridi ve faili olmalıdır. Ancak bu irade ve failiyyet, Allah’ın mutlak ilim, irade ve kudretiyle nasıl bağdaştırılacaktır, sorusu, konunun diğer veçhesini oluşturmaktadır. Öyle bir çözüm getirilmelidir ki, bir yandan insanın otonomluğu diğer yandan Allah’ın irade ve kudretinin işlerliği korunmuş olsun. Esasen kelam okulları insanın sorumluluğunu kabul etmelerine karşın, çözümü farklı şekillerde ortaya koymuşlardır. Bu çalışma, Mâtürîdî’nin konuya dair özgün yaklaşımını ortaya koymaya mebnidir. O, insan sorumluluğunu temellendirirken fiillerin varlık sahnesine getirilişini ilahi kudrete hamletmiş; fiilin sahibi ve failinin insan olduğunu kabul etmiştir. Buradan hareketle de ona göre sorumluluğun temel nedeni, fiile iki irade ve kudretin taalluk etmesidir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Sorumluluk, İrade, Kudret, Hürriyet.

Responsibility of Human in Mâtürîdî

Abstract: Though responsibility of human has been seen as a constant truth, it has been discussed in terms of both moral and divine attributes in kalam. In moral context, it is based on creation and ownership of justice-oriented human acts. Accordingly, if human is subject to punishment and reward, then he should be disciple and perpetrator of his acts. However the question of how this will and perpetratority could be associated with the omniscience, will and power of Allah is another aspect of the subject. There must be a solution that preserve both the autonomy of human and functioning of will and power of Allah. Essentially, although kalam schools accepts the responsibility of human, they put forward solutions in different ways. This study aims to show Maturidi’s original approach to the topic. While he tied the creation of acts with divine power, meanwhile he grounds responsibility of human and accepts him as actual owner and perpetrator of his acts. Hence according to him the basic cause of responsibility is because two will and two power are connected with the act.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İlahiyat Bilimleri Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Kelam ve İslam Mezhepleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Keywords: Mâtürîdî, Responsibility, Will, Power, Freedom.

İktibas / Citation: Veysi Ünverdi, “Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu”, *Usûl*, 20 (2013/2), 47 - 80.

Giriş

Sorumluluk, Kur’an’ın bir davranış modeli olarak sunduğu ahlak anlayışının merkezinde yer almaktadır. İnsanın sahip olduğu sorumluluk kendi özünde bulunan özelliklerinden olup ilahi hitaba mazhar oluşunun adı; sahip olduğu “akıl” emaneti ve yetisinin ürünüdür. Bu noktada insanın sorumluluğu yerine getirebilmesi için akıl, irade, kudret vb. bir takım özelliklerle donatılmış olması elzemdir. Aksi halde insanın yeryüzündeki varlığının sebebi olan kulluk/imtihan, ahlakî zeminden koparılmış olacaktır.

Kur’an’a göre insan, yeryüzü yaşamının en seçkin ve ayrıcalıklı¹ varlığıdır. Diğer bir anlatımla yaratılış hiyerarşisinde ruh ve beden kabiliyeti bakımından canlıların en mükemmeli olarak yaratılmış,² kendisine en uygun biçim verilmiş,³ şan ve şeref sahibi (mükerrerem) kılınmış,⁴ her şey kendi emrine tahsis edilmiş ve ilahi emaneti üstlenip yeryüzünde halife kılınmış⁵ bir varlıktır. Bu durumda böyle bir varlığın başıboş,⁶ sorumsuz ve mükellefiyetsiz bırakılması söz konusu değildir. Nitekim Allah, yeryüzünde iradesini temsil etme ve orada ilahi hükümranlığı gerçekleştirme görevini “halife”⁷ sıfatıyla insana vermiştir. Şu halde her şey insan içindir, yeryüzünün sevk ve idaresi ona aittir; bu nedenle de bütün eylemlerinden mesul olmalıdır.⁸ Aslında Kur’an’da akıl/muhakeme, irade ve iradeyi serbestçe kullanmanın gerektirdiği sorumlu-

¹ Bakara 2/29; Casiye 45/13.

² Tin 95/1-5.

³ Tin 95/4.

⁴ İsra 17/70.

⁵ Bakara 2/30.

⁶ “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır.”, Kıyame 75/36; “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”, Zariyat 51/56.

⁷ Bakara 2/30.

⁸ “Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.” İsra 17/36.

luklar anlamında “emaneti”⁹ yüklendiği belirtilen insanın başıboş bırakılmadığı, gayesiz ve hedefsiz olamayacağı¹⁰ vurgulanarak dünyadaki bütün canlılar içinde vazife ve sorumluluk taşıyan yegane varlık olduğuna da dikkat çekilmiştir.

Kur'an'a göre insan daha başlangıçta şu veya bu yönüyle değil, insan oluşu itibariyle vahyin hitap evrenine girmektedir. Öyle ki Kur'an, öncelikli olarak insana hitap etmektedir. Bu bağlamda Allah, insana kendi ruhundan üfleterek¹¹ onu şerefleştirmiş,¹² her şeyi hizmetine sunmuş,¹³ melekler ve cinler insana saygı sadedinde ona secde etmeye davet edilmiştir.¹⁴ Bu da insanın diğer varlıklardan farklı özelliklerle donatıldığının kanıtıdır. Esasen insan, sahip olduğu farklı niteliklerini iman ve ahlakla yoğurursa üstün bir varlık haline gelir; aksi takdirde bayağı varlık haline dönüşür. Bunun yanında Allah insana, melekleri bile kışkandırıp şaşkınlıkta bırakabilecek bir bilme ve düşünme kapasitesi vermiştir.¹⁵ Bu yönüyle insan, Allah'ı bilebilecek ve bu sorumluluğu üstlenebilecek kapasitedir.¹⁶ Şu halde o, bütün diğer canlılar arasında kavramlar üretebilme, çözümlenmeler yapabilme ve bilgiye erişebilme

⁹ Ahzab 33/72; İstilahta “emanet” kavramına dini tekliflerin tamamı, farzlar, İslam'ın emirleri, insana ihsan edilen her nimet, akıl, yeryüzüne halife olma kabiliyeti, sorumluluk gibi anlamlar yüklenmiştir. Bu anlamlardan anlaşıldığı üzere yer ve dağlar kendisinde bir takım yetenekler olmadığı için bu “emaneti” üzerine almamıştır. Biz makalemizde emanet kavramını sorumluluk olarak anlamlandırdık. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut 1981, XXV, 235; Beyzâvi, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrut tsz., IV, 40; Zemahşeri, *Keşşâf*, (tah. A. Muhammed Muavvad), Riyad 1418, V, 102; Mevdûdî, *Tefhimü'l Kur'an*, İstanbul 1997, IV, 414; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, (tah. M. Seyyid Keylanî), Kahire 1961, “emn” mad.

¹⁰ Müminun 23/115; Kıyame 75/36.

¹¹ Secde 32/9.

¹² Yaratılış serüveninde, Allah insana kendi ruhundan üfleterek onu şerefleştirmiştir. Dolayısıyla diğer varlıklara nispetle ayrıcalıklıdır ve bir yönüyle de ilahidir. Lokman 31/9; Hicr 15/29; Sad 38/72.

¹³ Bakara 2/29; Casiye 45/13.

¹⁴ Bakara 2/31.

¹⁵ Bakara 2/30-31.

¹⁶ A'raf 7/172.

gücüne sahip ve dolayısıyla davranışlarından mesul olan tek varlıktır.¹⁷ Neticede hiçbir varlığın taşımaya güç yetirip, tahammül edemediği sorumlulukları -emaneti-¹⁸ Allah, akıl ve hür irade sahibi olan insana yüklemiş ve insan da bunu kabul etmiştir.

İnsan özgür olduğu için sorumlu, sorumlu olduğu için özgür bir varlıktır. Özgürlük ve sorumluluk birbirinden ayrılmayan, biri diğerini gerektiren iç içe iki kavram olup insanın iki temel özelliğini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle insanın sorumluluğu zorunlu olarak özgürlüğü gerektirmektedir. Zira hürriyet olmadan mesuliyetten bahsedilemez.¹⁹

İnsanın irade özgürlüğü ve sorumluluk düzeyine ilişkin yaptığımız bu girişten sonra, konuya Mâtürîdî'nin (v. 333/944) perspektifinden bakmak ve akılcı bir mütekellimin nazarından insanın sorumluluğunun nasıl resmedildiğini incelemek istiyoruz. Bu noktada şunu ifade etmeliyiz ki çalışmamızda konular işlenirken bilhassa Mâtürîdî'nin son dönemde tahkiki yapılan *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* adlı eserinden yoğun bir şekilde faydalanılmıştır.

1. Kaza ve Kadere Yüklenen Anlam

Mâtürîdî'ye göre kaza kelimesi, yaratmak ve hükmetmek anlamındadır.²⁰ O, kazayı yaratma ile ilişkilendirerek ezelde takdir ve tayin edilen şeylerin zaman, mekan ve diğer sebepler dahilinde yokluktan varlık âlemine çıkarılması/yaratılması olarak tanımlamıştır. Böylece kaza ilim ve tekvin sıfatı ile irtibat-

¹⁷ Bkz., Temel Yeşilyurt, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:1, 2005, 37-38; Şaban Ali Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkani", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11:2, 2013, 9; A. Saim Kılavuz, "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Kader Meselesi", (*İnsan İradesi ve Kudret-i İlahiyye Bağlamında Kader Meselesi kitabı içinde*; Editör: İlyas Çelebi), İstanbul 2014, 204-205; Abdullah İbâdî, *el-Mesuliyetü fi'l-İslâm*, (Mine'l-Âdab ve'l-Ahlâki'l-İslâmiyye içinde), Kahire 1976, 281.

¹⁸ Ahzab 33/72.

¹⁹ Öyle ki Gazzâlî, insanın özgürlüğe zorunlu olarak sahip olduğunu belirtir. Bkz., Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Beyrut tsz., IV, 5.

²⁰ Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, (tah. Fatma Yusuf el-Hayme), Beyrut 2004, I, 86; II, 358, 528; er-Razî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkadir, *Muhtaru's-Sıhah*, İstanbul 1980, 464- 465.

landırılmıştır.²¹ Yaratma ise eşyanın kendi mahiyetine aykırı olmayacak şekilde meydana getirilmesi ve tüm varlık âleminin özüne uygun düşecek şekilde bulunmasıdır. Dolayısıyla yaratma anlamına gelen kaza aynı zamanda kendisiyle vasıflanan kimsenin ilim ve hikmet sahibi olmasını da zorunlu kılmaktadır. Çünkü bir şeyin yaratılış bakımından kendisine en uygun düşecek şekle sahip olmasını sağlamak, o şeyin bütün tafsilatının bilinmesini gerektirmektedir. Her şeyin tam ve eksiksiz olarak gerçekleştirilmesi ise ancak hikmetin bir gereğidir.²²

Mâtürîdî, bir işi yapıp bitirmek, o işten kurtulmak ve soyutlanmak anlamındaki kazanın Allah hakkında kullanılmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Çünkü bu, Allah'ın bir işle meşgul olması veya onu yapıp bitirmesi neticesinde sorumluluktan kurtulmasını gerektirir ki o da Allah hakkında muhaldir.²³ Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Mâtürîdî'ye göre kaza kavramı temel olarak her türlü eylemin özünde mevcut olan güzellik ve çirkinlik vasıflarıyla yaratılması, bir şeye hükmedip karar verilmesi, ona uygun sonucun belirlenmesi, bir konuda son sözün söylenmesi, bir şeyin sonlandırılması ve tamamlanması anlamlarına gelmektedir. Nitekim o, *Te'vilât* isimli eserinde kaza kavramının beş manasından bahsetmekte ve yaratma, inşa etme, neticelendirme, tamamlama manalarını ön plana çıkarmaktadır.²⁴

Diğer taraftan Mâtürîdî kader kavramının iki anlama geldiğini kabul etmektedir:

- a. Kader, her eşyanın vücuda gelişindeki özellikleri ve mahiyetidir. Başka bir ifadeyle bir şeyin husun, kubuh, hayır, şer, hikmet ve sefeh açısından vasıflandırılmasıdır. Hikmetin anlamı da her şeyi olması gerektiği gibi yapmak veya her şeye kendine layık olanı vermektir. "*Biz her şeyi bir ölçü üzerine yarattık.*"²⁵ ayeti de buna delalet etmektedir.²⁶ Şu halde Mâtürîdî'nin ka-

²¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (tah. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, 306; *Te'vilât*, I, 270; II, 357, 359.

²² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 306.

²³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 306; *Te'vilât*, III, 19-20, 589; II, 583.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 96; ayrıca bkz., Harun Işık, *Mâtürîdî'ye Göre Kaza ve Kader*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2011, 48.

²⁵ Kamer 54/49.

der kavramına yüklediği anlam, kelimenin ölçüp biçmek, hüküm vermek şeklindeki etimolojik anlamıyla örtüşmektedir.²⁷

- b. Kader, meydana gelecek olan şeylerin zaman ve mekanını, bunların hak ya da batıl oluşunu, ödül veya cezaya konu oluşlarını belirlemektir.²⁸

Mâtürîdî kaderin ancak Allah'ın kudreti kapsamında olduğunu ifade etmiştir. Nitekim insan eşyanın ne zaman, hangi mekanda ve vasıflarla meydana geleceğini belirlemeye muktedir değildir. Kaderin bir tayin ve tespitten ibaret olması, bunun ancak Allah'ın ilmi açısından mümkün olmasını gerektirmektedir. Çünkü belirleme, bir yaratma olmaktan çok, yaratmanın nasıllığının tayinidir. Yani varlıklar vücuda gelmeden önce bütün özellikleriyle Allah tarafından belirlenmiştir/takdir edilmiştir. Bu, fiilî değil, ilmî bir şeydir. Dolayısıyla kader, ilahî ilim sıfatının bir ismi olarak kullanılmıştır.²⁹ Zira kâinatta meydana gelen her türlü nesne, olay ve eylemin belirli bir amaç doğrultusunda ve o amaca uygun bir şekilde yaratılması, ahenkli ve düzenli bir şekilde sürüp gitmesi Allah'ın fiili olduğuna göre bu durum fiilin ilme dayandığını, dolayısıyla Allah'ın ilim sahibi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Çünkü ilim sahibi olmayan bir varlıktan böylesine muhkem, uyumlu ve düzgün eylemlerin ortaya çıkması mümkün değildir.³⁰

Mâtürîdî'ye göre Allah, mutlak bilgisi ile kâinatta olmuş, olan ve olacak her şeyi bütün ayrıntısıyla bilmektedir.³¹ Çünkü Allah'ın bilgisi herhangi bir zamana veya mekâna tâbi olmayan, kendisine bir başlangıç tayin edilemeyen

²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 307; *Te'vilât*, II, 464, 625; III, 398, 490; IV, 123, 202; V, 316, 358, 385.

²⁷ Râgıb el-İsfehâni, *el-Müfredât*, 394-395; Tehânevî, *Keşşâfu İslahatı'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut 1996, II, 1301-1302; Cürcânî, *Kitâbu't-Tarifât*, (tah. İbrahim el-Eybarî), Beyrut 1992, 220; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs fî Şerhi'l-Kâmus*, Beyrut 1386, III, 481-482.

²⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 307.

²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 308; *Te'vilât*, III, 292; V, 160; ayrıca bkz., Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, Kahire 2002, 188-189; Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul 1997, 63-65.

³⁰ İbn Humam, Kemal, *Kitâbu'l-Müsâyere*, İstanbul 1979, 58-60.

³¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 215, 221; II, 93.

bir ilimdir.³² Esasen ancak tecrübe yolu ile elde edilmiş bilgi zamana, mekâna veya sebebe bağlıdır.

Öte yandan Mâtürîdî'ye göre insan fiilleri de Allah'ın ilminin kapsamına dâhildir. Bu fiillerin Allah'ın ilmi dışında tutulması, O'nun bunları bilmediği anlamına gelecektir ki bu da ulûhiyette noksanlıktır. Ulûhiyet ise her türlü kemal sıfatlarla muttasıf kılınmayı ve noksanlıktan münezzehe olmayı zorunlu kılan bir durumdur.³³ Bizi burada asıl ilgilendiren husus, Allah'ın bu belirlemesi/takdiri karşısında insanın söz konusu belirlenmişliğin dışına çıkması ve fiillerindeki sorumluluğun temellendirilmesi problemidir. Eğer insan fiilleri belirlenmiş şeyler ise, insan kendisinin karar vermediği ve takdir etmediği fiillerden nasıl sorumlu olmaktadır? Filhakika Allah'ın insanın eylemleri hakkındaki ezeli bilgisi, onu herhangi bir davranışı yapmaya zorlayan bir bilgi olmadığı gibi yaratma anlamında da değildir. Eylemi yapmaya karar verme noktasında bir irade ve o eylemi gerçekleştirecek güç olmadan salt bilginin bir şeyi yapmayı gerektirmediği aşıkardır. Bilgi ancak fiili mümkün kılan bir özelliktir denilebilir. Bu noktada eylemin yokluktan varlık sahasına çıkabilmesi için irade ve kudret sıfatlarının da ilme taalluku lazımdır. O halde eylemin ortaya çıkmasında asıl aktör ilimdir. Çünkü ilim-irade ve kudret birlikteliğinde irade ilme, kudret de iradeye bağlıdır.³⁴ Kısacası Allah'ın ilmi insanın seçimine bağlı olup irade ve gücünü yok etmemektedir. Bununla birlikte insan, fiillerini kaza ve kader düşüncesini aklına getirmeden gerçekleştirmektedir. Mâtürîdî'nin ifadesiyle "Kaza ve kader diye bir faktör genellikle insanların aklına gelmemekte ve insanlar fiillerini gerçekleştirdikleri sırada kaza ve kaderden ötürü bir şey yaptıkları hissini duymamaktadırlar."³⁵ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Mâtürîdî, insan psikolojisine atıf yapmış ve irade hürriyetini temellendirirken insanın hür olduğu duygusuna vurgu yapmıştır. Esasen

³² Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 433; ayrıca bkz., Âmidî, Seyfettin Ebû'l Hasan b. Muhammed b. Sâlim, *Gâyetü'l- Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 2004, 74; Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebi'l-Meâlî Abdilmelik, *Kitâbu'l-İrşâd*, Mısır 1950, 61-63; Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Kahire 1954, 12.

³³ İbn Hümam, *Kitâbu'l-Müsâyere*, 61.

³⁴ Nesefî, Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille*, Ankara 2003, I, 257-258; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut 1983, 66; Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *Nihâyetü'l-İkdâm*, London 1934, 239.

³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 309.

insan, eylemlerini hür bir şekilde gerçekleştirmekte fakat eylemin neticesi olumsuz olduğu takdirde kadere sığınmaktadır.

Diğer taraftan Ehl-i Sünnet kelimcileri ilahi ilmin insanın iradesini bağlamadığını ve onun hürriyetini yok etmediğini ispat edebilmek için, Mutezile'den Cubbâi (v. 321/933) ve taraftarlarının yaptığı³⁶ ve İbn Furek (v. 406/1015) tarafından da kabul gördüğü iddia edilen “İlim, kendisiyle kadir olandan fiilin ihkam ve itkanının meydana geldiği bir sıfattır.”³⁷ veya “Alim, kendisinden muhkem fiil mümkün olmandır.” şeklindeki tanımı, ilmin fiili gerektirmeyeceğini söyleyerek reddetmiştir. Aksi halde ilim sıfatı da fiili bir sıfat olacak ve bu nedenle taalluk ettiği şeyi hemen gerektirecektir. Halbuki kelimcılara göre ilim, böyle bir sıfat değildir. İlmin taalluk ettiği şeyin vücuda gelebilmesi için ona irade ve daha sonra da kudretin taalluku gerekmektedir.³⁸ Bu bağlamda Allah'ın ilmi eylemi gerektiren bir sıfat değil, kendi fiilini düzenli -ihkam- ve doğru -itkan- olarak yapabilme imkanının şartıdır. İnsanın bilgi de kendi fiillerinin meydana gelmesinin ve bu fiilleri sahiplenmesinin bir ögesidir.³⁹ O halde ilim sıfatı fiili değil; zati bir sıfattır. Bu durumda zati olan bir sıfatın doğrudan bir varlığa tesiri pasif yoldan olabilmektedir.⁴⁰

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki Mâtürîdî'nin, kaderi, önceden belirleme anlamında ele almaması birçok problemi ortadan kaldırmaktadır. Aslında kaderi bu manada ele almak hem Kur'an ayetleriyle hem de Allah'ın adalet ve hikmet sıfatları arasında çelişki oluşturmaktadır. Aynı zamanda böyle bir kabul insanın davranışlarındaki sorumluluğu iptal etmektedir. Öyle ki insan fiilleri cins ve çeşit olarak mutlak manada iyi ve kötü, bu fiillerin sonuçları da hayır-şer şeklinde değer hükümleri taşımaktadır. Davranışlara bu vasıfları belirleyip takdir eden ise insan akli değil; bizzat Allah'tır. Karşılığında

³⁶ Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Kahire 1957, V, 239.

³⁷ Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul 1928, 5.

³⁸ Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, 92; ayrıca bkz., Metin Özdemir, “Problematik Boyutlarıyla Kader Meselesi”, (*İnsan İradesi ve Kudret-i İlahiyye Bağlamında Kader Meselesi kitabı içinde*; Editör: İlyas Çelebi), İstanbul 2014, 45-48.

³⁹ Bkz., Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 5; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 49-51; İbn Teymiyye, *Süâlâni fi'l-Kazâ ve'l-Kader*, Beyrut 1993, 80-84.

⁴⁰ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 66; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, 239.

mükafat verilen fiil hayır; ceza verilen ise şerdir. Bütün bu mükafat ve cezayı belirleyip takdir eden de Allah'tır. Akıl da bunu kavrama yeteneğine sahiptir. Nitekim Amentü'deki "ve bi'l-kaderi" (kadere de inandım) ifadesinin açıklaması olan "hayrihi ve şerrihi minallâhi Teâlâ" ifadesiyle hayrın hayır tanrısı, şerrin de şer tanrısı şeklinde düalist şirk anlayışı değil, her ikisini de belirleyip takdir edici kaynağın sadece Allah olduğu vurgulanmaktadır. Kader kavramının özetle bu çerçevede ele alınması halinde geleneksel nitelikte birçok problem ortadan kalkmış olacaktır.⁴¹

Kader ve kaza anlayışında önceden belirleme ve takdirin olduğunu savunanlar, insan sorumluluğunu temellendirmek için onun kendi kaderinin nelikliğini bilmediğini ve eylemlerini belirlemede mesuliyetin insanın kendisine ait olduğunu savunmuşlardır. Bu ise kişinin bir fiili işleme veya terke irca edilebilecek nihai iki alternatif önünde bulunduğunu değil, önceden yazılmış bir senaryonun -farkına varmadan rolünü oynayan- aktörü olduğunu çağırıştırır ki, bu aktör, senaryoyu sahnede spontane oynadığını ve kendi buluşlarıyla tutuluat yaptığını sanmaktadır. Tabiidir ki bu formül kişi sorumluluğunu temellendirmekten uzak, cebrî kader anlayışıdır. Bir başka formül de kişilerin bir fiili işledikten sonra, "iyi ki böyle yaptım", yahut "keşke böyle yapmasaydım" gibi ifadelerle o fiili hür iradeleriyle kendilerine nispet etmeleri ve sorumluluğu kabullenmeleri şeklindedir. Bu formül de kaderin önceden belirleme ve takdir anlamlarının reddi halinde değer taşır, aksi halde bir önceki problem geçerliliğini aynen sürdürecektir.⁴²

Sonuç olarak Allah'ın ilminin kaza ve kader ile ilişkisi, insanın eylemlerini bilmek noktasındadır. Zira Mâtürîdî, kaderi "meydana gelecek her türlü olayı Allah'ın bilmesi" olarak tanımlayarak Allah'ın ilim sıfatına raci kılmış; bir anlamda her ikisini aynileştirmiştir.⁴³ Böylece Allah'ın ilmi eylemi zorunlu olarak gerektiren bir sıfat değil de mümkün kılan bir sıfat olmuştur. Neticede Mâtürîdî'nin kaza ve kader yaklaşımı, insanın eylemi üzerinde herhangi bir baskı oluşturmamakta, onun hareket sahasını kısıtlamamaktadır. Temelde

⁴¹ M. Saim Yeprem, "İrade Kader ve Mes'uliyet İlişkisi", (*Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyet kitabı içinde*; Editör: M. Bedrettin Çetiner), İstanbul 2006, 400.

⁴² M. Saim Yeprem, "İrade Kader ve Mes'uliyet İlişkisi", 401.

⁴³ Bkz., Harun Işık, *Mâtürîdî'ye Göre Kaza ve Kader*, 80.

onun kaza ve kader konusuna yüklediği keyfiyet insanın sorumlu bir varlık olmasının önünü açmaktadır.

2. İnsanın Fiilleri Bağlamında Sorumluluğun Dayanakları:

2.1. İrade

İrade dini literatürde genellikle Allah'ın sıfatları arasında ele alınmıştır. Fakat çalışmamızda bizim üzerinde duracağımız konu, Allah'ın mutlak iradesi karşısında insan iradesinin etkinliği problemidir. Bu noktada insanın irade özgürlüğü konusu Allah'ın sıfatlarına bağlı olmakla beraber insanın fiilleri etrafında belirlenmeye çalışılmıştır. Biz de Mâtürîdî'nin irade hakkındaki görüşlerini bu çerçevede ele alacağız.

Mâtürîdî'ye göre irade temel olarak dört anlamda kullanılmaktadır:

1. Bir şeyin olmasını istemek, temenni ve arzu etmektir. Kelimenin en güçlü anlamı budur. Burada olması muhtemel veya imkansız olan her şeyin dillenmesi mümkündür.
2. Birilerinin bir şeyi yerine getirmesini emretmek veya birilerini bir şeye çağırmaktır.
3. Rıza göstermek ve onaylamaktır.
4. Fail üzerinde baskının ve icbarın olmadığını ifade etmektir. Dolayısıyla irade sahibi, davranışlarını özgürce yönlendiren ve neticede fiillerinin hakiki sahibi olan demektir.⁴⁴

Mâtürîdî'ye göre insandan birtakım fiillerin sadır olması, onda iradenin/ihtiyarın olduğuna delildir. Aslında insan aklıyla güzel ve çirkinini ayırt edebilecek şekilde donatılmıştır. İnsanın böyle bir donanıma sahip olmasındaki neden, kendisine sunulan nimetler ve yeteneklerle denenmesinde gizlidir. Buradan hareketle denenmiş insanın iyi ve kötü arasında "ihtiyar" da bulunarak iyi fiillere yönelmesi ve kötüden kaçınması gerekmektedir.⁴⁵ Yani Mâtürîdî, insanın fiile yönelik kasdı ve seçimi nedeniyle mükâfat veya ceza göreceğini kabul etmiştir. Bu noktada fiil iyi veya kötüye elverişli olabilir. Fakat fiilin iyi

⁴⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 286-287; ayrıca bkz., Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 149; Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 102.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 221-222.

veya kötü olması insanın ona olan kaskına bağlıdır.⁴⁶ Neticede hür iradeye sahip olan insan “seçimde” bulunarak ahlaki yetkinliği elde edip edemeyeceği hususunda denenmektedir. Allah insanın denenmesini gerçekleştirmek için de onu özgür irade ile baş başa bırakmıştır. Bu noktada Allah'ın iradesinin mutlak olması ve her şeyi kapsamaması insanın fiilinde özgür olmasına engel teşkil etmemektedir. Her ne kadar fiili Allah yaratsa da fiil, insanın ihtiyarı sonucunda meydana gelmiştir. Bu nedenle de sorumluluk insana aittir.

İnsanın bu dünyadaki varlığını anlamlı ve amaçlı gören Mâtürîdî, açıkça “insanın gerçek anlamda fiile sahip” olduğunu ifade eder. Hatta o haber, akıl ve zaruri bilgiye dayanarak fiilin insana yüklenmesinin zorunlu olduğunu vurgular.⁴⁷ Bu bilgi kaynaklarından hareketle fiilin insana ait olmasının gerekliliği meselesini biraz açalım. Haber bilgisine dayalı olarak yani naslarda insana yöneltilen emir ve yasaklardan hareketle insanın fiilin gerçek sahibi olduğu bilinebilir. Çünkü insanın kendisine ait bir fiili yoksa emir ve nehiyler anlamsız olacaktır. Dolayısıyla naslarda insana yüklenen sorumlulukların karşılığında, onun ceza ve mükâfatın muhatabı olması, irade ve eylem özgürlüğünü zorunlu kılmaktadır. Başka bir ifadeyle dinin insana yüklediği sorumluluklar, onun fiilin sahibi ve eyleminde özgür olduğunun kanıtıdır. Nitekim Kur'an'da “Dilediğini yapınız.”⁴⁸, “Hayrı işleyiniz.”⁴⁹, “İşlediklerine karşılık olarak sedefteki inciler gibi ceylan gözlüleri vardır.”⁵⁰, “Kim zerre miktarınca amel işlerse...”⁵¹ buyrulmuştur. Bu ve benzeri ayetlerde insan “amel işleyen” olarak isimlendirilmiş ve onun emir, nehiy, va'd ve va'id konularındaki işlerine de fiil adı verilmiştir.⁵² İkinci delil olan akli bilgi hakkında Mâtürîdî, fiil gerçekliğinin kişinin kendisine ait olmadığı takdirde, ona emir ve yasak yöneltilmen aklen imkansız bir durum olacağını vurgular.⁵³ Üçüncü olarak zarurî bilgi, yani ‘ıyan’ bilgisi ile de insan, aynen şu dünyayı gözlemle bir tür

⁴⁶ Fethullah Huleyf, *Kitâbu't-Tevhîd Girişi*, 42.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225.

⁴⁸ Fussilet 41/40.

⁴⁹ Hac 22/77.

⁵⁰ Vakıa 56/24.

⁵¹ Zilzal 99/7.

⁵² Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225-226.

⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225.

bilgiye ulaştığı gibi, fiilinde hür olduğunu da kesinlikte hisseder.⁵⁴ Buradan hareketle Mâtürîdî'ye göre fiiller gerçek anlamda insana nispet edilmelidir. Esasen sevap ve ikab terettüb eden emir ve nehiyleri, taat, masiyet ve her çeşit kötülüğü Allah'a izafe etmek de aklen hoş değildir. Öyleyse insanın fiili, bütün yönleriyle Allah'a ait olamaz. Fiilin kesb edeni olan insan, aynı zamanda onun sahibi ve sorumlusudur. Bu sebeple de hesabın muhatabıdır.⁵⁵

Öte yandan Mâtürîdî'ye göre insanın kendi fiilini gerçekleştirdiğinin farkında olması fiilin insana ait olduğunun bir diğer delilidir. Öyle ki insan eğer fiili yapmaktan başkası tarafından engelleniyor olsa bile o fiili yapmaktan ısrar edip başkalarının men etmesine rağmen kendi istek ve arzusu ile o fiili gerçekleştirebilir.⁵⁶ Diğer bir ifadeyle insan kendi nefsinde iradesinin hür olduğunu ve eylemlerini kendisinin yaptığını hissetmektedir. Şu halde insanın eyleminde hür olduğunun kanıtı, bunun bilincinde/şuurunda olmasıdır.⁵⁷ Nitekim insanın yaratılışı öteki cevherler, arazlar ve içinde fiillerin meydana geldiği zaman ve mekanlar gibi değildir; aksine insan seçim hakkı olan -muhtar- bir faildir.⁵⁸

Diğer taraftan insan fiillerini isteyerek/bilerek ve beğenerek gerçekleştirmekte, insanın isteği ve kasdı ilahi yaratmayı belirlemektedir. Yani Allah'ın insanın fiiline ilişkin iradesi, insanın ihtiyarı hakkındaki bilgisine bağlı olarak gerçekleşir. Bu noktada insanın fiile ilişkin ihtiyarı/iradesi ve yönelimi ilahi yönden önce gelmektedir. Bütün bu süreci insan kendi hissine dayalı tecrübesinden bilmektedir. Nitekim Mâtürîdî de bunu şöyle ifade eder: "Herkes, gerçekleştirdiği şeyi seçerek yaptığını ve fiilinin faili ve kâsibi olduğunu kendinden bilmektedir."⁵⁹ Esasen onun bu yaklaşımı tecrübe ile sabit olan bir konudur. Her insan fiillerini gerçekleştirirken "Bu davranışı kim gerçekleştirdi?" sorusuna "Ben yaptım." cevabını vermektedir. Böylece o, fiil üzerinde iki kudretin tesirini ve bunların her ikisinin de birlikteliğini kabul etmiştir. Buna

⁵⁴ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 239.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 310.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226-227.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 309; ayrıca bkz., İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, (neş. Süleyman Dünya), Kahire 1980, 139; *el-Keşf an Menahici'l-Edille fi Akaidi'l-Mille*, (neş. M. Kasım), Kahire 1964, 226-229.

⁵⁹ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226; Fahreddin er-Râzî, *Kitâbu'l-Erbain*, Haydarabad 1353, 145.

göre eylemin yapılma kararı insan iradesine bağlıdır. İradenin bir eylemi yapmaya yönelmesi eylemin varlık kazanmasında, yapmamayı tercih etmesi de onun yokluk halinde bulunmasında asli unsur olmaktadır. O halde Allah'ın yaratmasını, insanın kesin ve kati niyeti, arzu ve isteği tayin etmektedir. Bütün bu eyleme karşı ön hazırlanış -niyet, beğeni, istek, kasd- Allah'ın eylemi yaratması, insanın da onu kesbiyle neticelenmektedir. İşte insan, eylemden önceki safhada onun varlık kazanmasını isteyen, eylemden sonraki safhada da onu kesb edendir. Bu bağlamda Allah'ın eyleme müdahalesinin onu yaratmakla sınırlı olması, eylemden doğan her türlü sorumluluğun insana ait olmasını gerektirmektedir.

Öte yandan Mâtürîdî alimler iradeyi, külli ve cüz'i olmak üzere ikiye ayırarak insanın özgür iradeye sahip olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Külli irade Allah tarafından insana potansiyel olarak verilmiş olan iradedir. Bu iradesi ile insan imkan dahilinde olan bütün fiilleri tercih etme veya terk etme gücüne sahiptir. Cüz'i irade, insanda potansiyel olarak mevcut olan külli iradenin belirli bir yöne kanalize edilmesidir. "Kasd", "azm" ve "ihtiyar" kelimeleriyle ifade edilen bu cüz'i iradeyi Allah yaratmaz ve ona müdahalede bulunmaz. Cüz'i irade insana fiilin yapılması veya terki seçeneğini sunar. Dolayısıyla cüz'i irade ihtiyar manasında düşünülebilir. Neticede insanların fiillerini yaratmada tam bir kudret sahibi olan Allah, insanın cüz'i iradesini onun tasarrufuna bırakmıştır.⁶⁰ Kısacası insanın sahip olduğu iradesi, diğer ifadeyle fiilin yapılması veya terki bağlamındaki tercih hakkının olması, sorumlu tutulmasının nedenidir.

Filhakika fiillerin gerçekleşmesini sağlayan temel aktör insandaki güçtür. Bu gücün verili olması, kişinin yaptıklarında kendisini hür ve gerçek fail olarak hissetmesini kesinlikle engellememektedir. O kadar ki, duyularla elde edilen bütün bilgileri inkâr etmek mümkün olmadığı sürece, duyusal olan bu

⁶⁰ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 243; Sadru'sh-Şeria, *et-Tavdih fi Halli Gavamizi't-Tenkih* (Saduddin Mesud b. Ömer Taftazânî, Şerhu't-Telvih ale't-Tavdih kenarında), Beyrut y.y., I, 354; Abdullatif el-Harputî, *Tenkihu'l-Kelam*, İstanbul 1330, 240; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara 1981, II, 202-203; Ahmed Saim Kılavuz, *Ebu Seleme es-Semerikandi ve Akaid Risalesi*, İstanbul 1989, 63; Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul 1979, 345.

bilgiyi yok saymak da mümkün değildir.⁶¹ Nitekim Mâtürîdî bunu şöyle açıklar: “İnsanın fiiline ilişkin bir zorlamadan söz edilmesi temelden yanlış ve imkansız bir durumdur. Çünkü herkesin kendisini seçiminde hür bildiği duyularla sabittir. Bu, duyularla algılanan eşyanın durumu gibi gerçektir.”⁶² Yani insan içinde duyularıyla yaşadığı çevreyi algıladığı gibi fiilinde hür olduğunun da farkındadır. Sonuçta insanın hür bir şekilde fiilini gerçekleştirmesi de onun mesul olmasını gerektirmektedir.

2.2. Kudret

Mâtürîdî düşüncesinde insanın bir eylemi yapma veya terk etme özelliğine sahip olması, onun kudret sahibi olmasını gerektirmektedir. Çünkü fiil, kudretin semeresidir.⁶³ Yani insan, ancak canlıya fiili yapma veya terk etme imkanı veren kuvvet manasına gelen kudret sayesinde fiili yapma veya terk etmeye kabiliyetlidir.⁶⁴ İradenin gerçekten anlam taşıması ve sahibini “fail” için, kişinin artı ya da eksi yönde karar verebilme imkanını kendisinde hissetmesi gerekir. İrade sahibinin bu özgürlüğü hissedebilmesi onda belli oranda bir kudretin mevcudiyetini zorunlu kılar.

Mâtürîdî’ye göre teklife konu olan kudret, iki çeşittir:

Birinci çeşit kudret imkana dayanan, fiilden önce bulunan, sebeplerin, alet ve vasıtaların uygun ve fiile yeterli olması demektir. Bu gücü “sebepler kudreti” olarak adlandırabiliriz. Nesne ve olaylara ait sebeplerin ve eylemi gerçekleştirecek kişiye ait hallerin müsait olması anlamına gelen sebepler kudreti insanda potansiyel olarak mevcuttur. Bu kudretle insan, eylemi yapma ya da yapmama imkanına sahip olmaktadır. Sebepler kudreti zaman bakımından eylemden öncedir. Eylemin meydana gelişi bu kudretin varlığına bağlı bulun-

⁶¹ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 226-227; ayrıca bkz., Şaban Ali Düzgün, “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, 5.

⁶² Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 239.

⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 278; Cebriye ekolü haricindeki tüm ekoller insanın ihtiyarî eylemlerini gerçekleştirebilmesi için bir kudretinin bulunması gerektiğini kabul etmektedir. Zira eylemin meydana gelebilmesi için kudret şarttır ve eylem buldukça kudrete muhtaçtır. Bu noktada asıl ihtilaf, kudretin insanda ne zaman bulunduğuyla ilişkindir.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 261.

makla birlikte doğası gereği münhasıran o eylem için yaratılmamıştır. Sebepler kudreti Allah'ın dilediği kullarına ihsan ettiği bir nimettir.⁶⁵

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki sebepler kudreti, teklif için esas olan kudrettir. Sebepler kudreti olmadan teklif yapılamaz. Aksi halde bu kudret bulunmadığı takdirde eylemi gerçekleştirme imkan ve gücü olmayan aciz kimsenin sorumluluk altına girmesi gerekirdi. Mesela bir kimsenin kıyam, rükû ve secde gibi namazın farzlarını yerine getirme ve oruç tutma mükellefiyeti bedenlen sağlıklı olmasıyla alakalı bir durumdur. Mazereti olanlar oturmak suretiyle namazla ilgili farzları, fidye vererek de orucun sorumluluğunu yeri getirmektedir. Yoksa sebepler kudretinin olmadığı durumda insanın mükellef kılınması, tıpkı gözü bulunmayan bir adama şuraya bak diye emretmeye yahut eli bulunmayan birine elini uzat demeye benzer.⁶⁶ Kısacası insanın sorumluluğunun temellendirilmesi için eylemin meydana gelmesinden önce hem nesne hem de insanda eylemin gerçekleşmesini sağlayacak haller bakımından herhangi bir bozukluğun/eksikliğin olmaması gerekmektedir.

İkinci çeşit kudret insanın, fiile kastettiği/yöneldiği zamanda söz konusudur. Bu, fiili gerçekleştirecek aletlerin tam ve sağlam, sebeplerin de uygun ve yerinde olması durumunda Allah tarafından yaratılır. Seçme hürriyetinin gereği olan bu güç sayesinde fiil meydana gelir.⁶⁷ Bu gücü ise “fiil kudreti” olarak adlandırabiliriz. Fiil kudreti, insanın arzu ve istemesi anında Allah tarafından⁶⁸ o anda yaratılan bir güçtür. Fiilin Allah tarafından yaratılması, insana ait olmasına engel olmamakla beraber insanın fiilin oluşum aşamasındaki isteğiyle ortaya koyduğu seçim, Allah'ın iradesinin gerçekleşmesinin sebebidir. Yani Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insandaki fiil kudretini yaratma iradesi insanın arzu, ihtiyar ve meyillerine bağlı olarak gerçekleşiyor gibidir. Ne ki o, insanın fiilinin Allah'ın kudretiyle değil, onun Allah'tan talep ettiği

⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 256; *Te'vilât*, V, 70-73; ayrıca bkz., Ebû Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Lum'a fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğî ve'l-Bida'*, Beyrut 1952, 48, 93; Nesefî, *Kitabu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, (tah. C. Hasen Ahmed), Kahire 1986, 257-258.

⁶⁶ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 258; Nesefî, *Kitabu't-Temhîd*, 258; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul 1984, 305.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 256-257; Nesefî, *Kitabu't-Temhîd*, 258; Nureddin es-Sâbûnî, *Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2000, 129-130.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 280-281.

bir kudretle meydana geldiğini belirtmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla insan, Allah'ın kudretinden bağımsız hareket etme potansiyeline sahip bir güçle donatılmıştır. Bu güç fiil için olan, araz olduğu için ancak fiil ile birlikte bulunabilen -fiilden önce veya sonra bulunması imkansız olan- ve sürekli olarak yok olup yenilenen bir kudrettir. Bu kudretle birlikte meydana gelen eylem karşılığında sevap ve ceza verilmekte, güzellik ve çirkinlik gibi vasıflar oluşmaktadır.⁷⁰ Fakat bu kudret, insanın sorumlu tutulmasına neden olan kudret değildir. Sonuçta fiil kudreti kişinin fiile ilişkin şiddetli arzu, seçim ve yönelimine göre ortaya çıkan, doğrudan eyleme taalluk eden ve eylemin varlık kazanmasını sağlayan kudrettir.⁷¹

Öte yandan Mâtürîdî fiil kudretinin, fiilden önce olmadığını şöyle delillendirir:

- a. Kudret insan bedeninin bir parçası olmadığı için araz olarak kabul edilir. Araz ise sürekli var olamaz ve ikinci zamanda ortadan kalkar. Varlığı devamlı olmayan şeyin de sürekliliğini kendisi sağlayamaz. Arazın bekası başka bir beka arazını gerekli kılar ki bu ikincisi de bir araz olduğu için kendi başına var olamaz. Bekanın başka bir beka ile varlığını sürdürmesi muhal olduğu için fiil kudretinin sürekli var olduğu kabul edilemez.
- b. Dini naslar, insanlara Allah'tan yardım istemelerini ve ilahi emirleri yerine getirebilmeleri için kendilerine güç verme talebinde bulunmalarını emretmiştir. Eğer fiil kudreti eylemden önce olsaydı insana böyle bir emrin verilmesi ve bu emre uyararak insanın bir istekte bulunması anlamsız olacaktı.⁷²

Kanaatimizce Mâtürîdî'nin kudreti sınıflandırmasının temel nedeni, insanın hem zorunlu hem de isteğe bağlı eylemlerinin yaratıcısının Allah olduğu-

⁶⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 280.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 255-256, 259; ayrıca bkz., Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Wiesbaden 1963, 281; *Kitâbu'l-Luma*, 54-55; Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, Beyrut 1957, 287; Râzî, *Usûlu'd-Dîn*, 83; İbn Furek, *Mucerredu Makalati'l-Eş'arî*, (tah. D. Gimaret), Beyrut 1987, 107-108; Adududdin el-İci, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut tsz., 151; Sâbûnî, *Bidâye*, 129-130.

⁷¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 259-260; Râzî, *Usûlu'd-Dîn*, 83-84.

⁷² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 259; ayrıca bkz., M. Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akîde Risalesi ve Şerhi*, İstanbul 2000, 29.

nu, onun eylemlerini gerçekleştirirken cebir altında bulunmadığını ve ihtiyari eylemlerden doğan sorumluluğun insana aidiyetini ortaya koymak içindir.

Öte yandan Mâtürîdî'ye göre, insan hakiki manada kudret sahibi olduğundan bir şeyi yapmaya güç yetirdiği gibi onun zıddını yapmaya da kâdirdir. Yani insandaki kudret iki zıt fiil için elverişlidir. Esasen özgür irade, ancak zıt fiiller arasında tercih yapmakla tecelli eder. Aksi takdirde insanın irade ve ihtiyarından bahsetmek ve onu sorumlu kılmak mümkün olmayacaktır.⁷³

Netice olarak Mâtürîdî'ye göre eylemi ortaya çıkaran asıl faktör fiil kudreti, sorumluluk yükleyen amil ise sebepler kudretidir. Zira sebepler kudreti, hem nesne ve olayların hem de eylemi gerçekleştirecek kişinin buna yatkın oluşunun, dolayısıyla akıllı varlığın teklife uygun kudrete haiz olduğunun göstergesidir. Kısacası Mâtürîdî düşüncede insanın hadis kudretini istediği fiil için harcama özgürlüğüne sahip olması, kendisinden sadır olan fiilden sorumlu tutulması için yeterlidir.

3. İnsanın Sorumlu Oluşunun Gerekliği

İnsanın yaratılıştan gözlem yapabilecek ve sonuçlar çıkarabilecek duyular, akıl ve kalp gibi niteliklerle donatılmış olması,⁷⁴ davranışlarında özgür olma ve bilinçli olarak yerine getirdiği eylemlerinden sorumlu olması sonucunu doğurmuştur. Zira olayları gözlemlemesi ve değerlendirmesi için insana göz, kulak, kalp verilmiş ve bunların her birinden insanın sorumlu olacağı belirtil-

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 263; Sâbûnî, *Bidâye*, 132; Farabi insanın fiillerin zıddını yapmaya kadir olduğunu şöyle açıklar: Doğuştan bazı fiillere eğilimli olarak yaratılmış bir insanın varlığı zor ve imkansızdır. Şayet böyle bir eğilim var ise bu durumda bu kişi, bu fiillerin zıddını yapmaya güç yetiremez. Yani insan doğuştan iyi veya kötü fiillerden birisini yapmaya doğrudan icbari bir şekilde yönlendirilmiş değildir. Aksine insanın varoluşu, onun iradesini ve ihtiyarını kullanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bkz., Farabi, *Fusûl el-Munteze'a*, (neş. Fevzi Mitri Neccar), Beyrut 1971, 35-36; *Kitâbu'l-Huruf*, (çev. Ömer Türker), İstanbul 2008, 73; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, 392.

⁷⁴ Bkz., Nahl 16/78; Mülk 67/23; Secde 32/99.

miştir: “Çünkü kulak, göz, gönül, bunların hepsi yaptıklarından sorumludurlar.”⁷⁵

İslam’da mükellefiyet ergenlik çağına ulaşmış ve bilinci yerinde insanlar için geçerlidir. Bu da bilgi, irade ve kudretle gerçekleşir. İnsan, gerçekleştireceği eylem hakkında aklı ile bilgi sahibi olur, iradesi ile onu seçer ve kudreti ile de gerçekleştirir. Bu sıfatlar, yüklendikleri sorumluluğun gereği olarak bütün insanlarda mevcuttur. Demek ki sorumluluk; fiilin temelinde bulunan bilgi, fiile yönelik arzu ve istek yanında fiile ilişkin gücün bir arada bulunmasıyla ortaya çıkan ahlaki zorunluluk ve kapasite durumudur.⁷⁶ Kısaca insanın sahip olduğu bilgi, irade ve kudret, ona eylemi gerçekleştirme imkanı sunmakta ve dolayısıyla onu eylemin sahibi ve sorumlusu kılmaktadır.

Filhakika Allah “O yaptığından sorumlu tutulmaz; oysa onlar sorumlu tutulurlar.”⁷⁷ ayetiyle de açıkça insanların davranışlarından sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Nitekim insan bu görev ve sorumluluğu yüklenebilecek bir varlıktır ve bunu -Kur’an’ın anlatımıyla- o ezeli diyalogda kanıtlamıştır. Kur’an’a göre tüm evrenin yüklenmekten kaçındığı veya korktuğu sorumluluk bilincini insan kabul etmiştir: “Doğrusu biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik; ama sorumluluğundan korktuğu için onu yüklenmeyi reddettiler. O emaneti insan üstlendi.”⁷⁹ Ayette insanın üstlendiği “emanet” en geniş anlamıyla sorumluluktur.⁸⁰ Bu nedenle insan, özgür bir yapıya sahip ve aynı za-

⁷⁵ İsrâ 17/36; Mâtürîdî bu ayeti açıklarken insanın sahip olduğu imkandan (kulak, göz ve kalp) dolayı Allah’a şükürle mükellef olduğunu ve kendisine yüklenen mükellefiyetin karşılığını alacağını vurgulamıştır. Mâtürîdî, *Te’vilât*, III, 156; bkz., Temel Yeşilyurt, “Kur’an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu”, 38-39.

⁷⁶ Bkz., Herbert Morris, *Freedoom and Responsibility*, Standford 1961, 75; William K. Frankena, *Ethics*, New Jersey 1964, 55; ayrıca bkz., W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 295.

⁷⁷ Enbiya 21/23; Nahl 16/93; bkz., Mâtürîdî, *Te’vilât*, III, 323.

⁷⁸ Bkz., Mâtürîdî, *Te’vilât*, IV, 224.

⁷⁹ Ahzab 33/72.

⁸⁰ Mâtürîdî müfessirlerin “emanet” kavramına değişik anlamlar yüklediklerini belirtmiştir. Buna göre kavram kelime-i şehadet ve tevhid, Allah’ın insanları mükellef tuttuğu bütün farzlar ve ayrıca namaz, oruç, hac, insana emredilen ve yasaklanan hususlar olarak tefsir edilmiştir. Mâtürîdî bu açıklamasının ardından emanet

manda Allah'ın emanetinin koruyucusudur. Ayrıca Allah'ı bilme, tanıma ve son olarak da O'na ibadet etmekle yükümlüdür.⁸¹ Neticede dinin temel amacı da akıl, can, mal, namus, nesil ve inanç emniyetini sağlamak olup bunu da insana birtakım emanetler yükleyerek gerçekleştirmektedir.

Öte yandan Allah, dünyayı insan için bir imtihan alanı olarak yaratmış,⁸² bu alanda başarı gösterebilmesi için onu bilgi, irade ve kudretle donatarak "halife" kılmıştır. Hz. Âdem'i "halife" kılan, yani ona mesuliyet yükleyen esas vasfı, onun akli ve iradesidir. Dağlara-taşlara, göklere-yerlere arz edildiği halde sadece "bilgisiz, zalim insanın -üstlenip de- çiğnemekten çekinmediği"⁸³ emanet, taat ve isyan karşılığında mükâfat ve cezayı göze alarak mükellefiyet sorumluluğunu üstlenmek/yüklenmek, bu emanete layık ve kabiliyetli olmak

kavramının mübhem bir kavram olduğunu ve bu nedenle de kavramın ancak Allah tarafından bildirilen bir nasla bilinebileceğini vurgulamıştır. Geniş bilgi için bkz., Mâtürîdî, *Te'vilât*, IV, 139; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 235; Neseî, Ebu'I-Berekat Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Neseî (Medarik Tefsiri)*, İstanbul 1984, III, 315.

⁸¹ Aslında İnsan yeryüzünde başıboş, kendisini olayların ve zamanın akışına bırakacak, her şeyi oluruna terk edecek, tek başına hiçbir şeye etkisi ve yetkisi olmayacak şekilde yaratılmıştır denemez. M. Abdullah Draz, *İslamın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), İstanbul 1983, 58; ayrıca bkz., Zariyat 51/56; Temel Yeşilyurt, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu", 38-39; Mâtürîdî'ye göre "Sizi, boş yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?" (Müminun 23/115) ayeti insanın bir amaca matuf olarak yaratıldığının kanıtıdır. Bu bağlamda şayet Allah insanları helak etmek için yaratsaydı, insan boş yere yaratılmış olacaktı. Aslında Allah her şeyi insanın emrine vererek onu bir amaç doğrultusunda yaratmış ve başıboş bırakmamıştır. Bu bağlamda her insan Allah'ın kendisine verdiği bütün nimetlerden ötürü şükürle mükelleftir. Bütün insanlar ayırım olmaksızın gerçekleştirdikleri iyi ya da kötü fiillerinden mesuldür. Dolayısıyla ahirette eyleminin karşılığını mükâfat veya ceza olarak alacaktır. Dolayısıyla sorumlu olan insanın hiçbir eylemi karşılıksız kalmayacaktır. Sonuç olarak ahirette iyi ile kötü; şükreden ile nankörün safları da ayrılmış olacaktır. Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 98, 240, 500; II, 169; III, 156, 421-422; IV, 224, 384, 436.

⁸² Mülk 67/2; bkz., William C. Chittick-Sachiko Murata, *İslamın Vizyonu*, (çev. Turan Koç), İstanbul 2000, 186-188.

⁸³ Ahzab 33/72.

demektir.⁸⁴ Ağırlıklı yoruma göre hilafet, esas itibariyle yeryüzünü imar ve ıslah görevi olup, insan bu görevin gerektirdiği güçlerle donatılmıştır. Halife kelimesinin sözlük anlamının da işaret ettiği gibi art arda gelen nesiller boyunca insan, bu görevin yükümlülüğü altındadır. İnsana iyilik ve kötülüğü kavrayıp bunlardan birini seçme yeteneği verilmiştir. Bu nedenle insan kendini mesul kılmaya yetecek bir özgürlüğe sahiptir. Olayları tecrübe edip tedebbür etmesi için ona göz, kulak ve kalp (akıl) verilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş, böylece değerlerin bilincine varması, ahlakı tecelli ettirmesi ve iyinin yanında saf tutması için donanımlı kılınmıştır. İnsanın böyle bir görevle yükümlü olması onun yeryüzündeki varlığının temel anlamıdır denilebilir.⁸⁵

Esasen insan sorumluluğunun -kendisine yüklenen emanetin- başlangıcını, Hz. Adem'in yaratılışından daha geriye yani emanetin/sorumluluğun arz edildiği ve insanın da bu sorumluluğu özgür iradesiyle kabul ettiğini belirttiği o ahitleşmeye dayandırabiliriz. Zira ayette kullanılan "arz etme" ifadesi kişinin kendi ihtiyarına bırakılan bir teklif anlamında ele alınmalıdır. Çünkü Kur'an'daki anlatıma göre insana yüklenen emanet/sorumluluk bilinci⁸⁶ ona zorla verilmemiş; aksine insan hür iradesiyle onu kabul etmiştir. Dolayısıyla bu sözleşme/misak ezelde gerçekleşmiş olduğundan denilebilir ki "Hürriyet, ezelden beri insanda bulunan bir cevher ve özdür."⁸⁷ Şu halde sorumluluk tümüyle insanın tercih ettiği bir olgudur; dağın taşın yüklenmekten kaçındığı sorumluluğu insan kendi tercihiyle üstlenmiştir.⁸⁸ Bu bağlamda sorumluluk, başından beri beşeri eylem alanına dönük ve tümüyle kişisel bir olgudur. Aynı zamanda bu, insanın doğruyu, iyiyi, güzeli seçmekte olduğu kadar; aksini isteme, seçme, benimseme ve yaşama geçirme imkanına da sahip olması anla-

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, IV, 139-140; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, IV, 240.

⁸⁵ Bkz., İlhan Kutluer, "İnsan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XXII, 320-323.

⁸⁶ Ahzab 33/72.

⁸⁷ Muhammed Âbid Câbiri, *ed-Dimukrâtiyye ve Hukûku'l-İnsan*, Beyrut 2004, 174-175.

⁸⁸ Şura 26/56.

mına gelir: “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun, ister nankör.”⁸⁹

Diğer taraftan insana yüklenen sorumluluk/emanet ona ait özgür iradenin ve fiilin olduğunun kanıtıdır. İnsanın davranışlarından tam anlamıyla sorumlu tutulabilmesi için kendisine sunulan seçenekler arasından tercih yapabilecek güce sahip olması gerekir. Nitekim Mâtürîdî de insanın fiillerinde ancak ihtiyar sahibi olduğu takdirde sorumlu tutulabileceğini vurgular. Ona göre insan fiili gerçekleştirebilecek irade ve güce sahiptir. Fiili gerçekleştirme aşamasında insan öncelikle hür iradesiyle fiile meyleder, iyi veya kötü fiili seçer; sonra fiili yapmaya kesin karar verdiği anda, Allah insanda fiil kudreti yaratır. Ardından Allah, insanın beğenip istediği ve -fiil- kudretiyle yöneldiği fiili insan için yaratır. İnsan da bütün bunların bilincinde/farkında olarak eylemini gerçekleştirir. Şu halde sorumluluk, özgür irade ve seçimin -fiilin beğenilip seçilmesinin- karşılığıdır. Özgür kimse ise iradesinin ya da tercihlerinin men-sei kendisi olan kimsedir.

İnsan seçimine bağlı olarak gerçekleştireceği eylemiyle diğer varlık türleri içinde âlemin hiyerarşik olarak en üst seviyesine çıkabilir veya en alt seviyeye düşebilir.⁹⁰ O davranışlarından hesap sorulacak yegâne varlıktır. Bundan sonra kendi yazgısını Allah'ın emir ve yasaklarını dikkate alarak çizen insan kurtuluşa ulaşacak, emre başkaldıran ve yasakları çiğneyen de bunun karşılığını tastamam alacaktır.⁹¹ Nitekim insana seçme gücü verilmiş, iyi ve kötünün mahiyeti bildirilmiş olduğuna göre, yapıp-etmelerinin karşılığını görmesi kadar normal bir şey olamaz.⁹²

Mâtürîdî insanın sorumlu bir varlık olduğunu birtakım delillere dayandırır. Bunlar:

⁸⁹ İnsan 76/3; Temel Yeşilyurt, “Kur’an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu”, 38-39.

⁹⁰ Bkz., Fatır 35/18; Nur 24/54; Lokman 31/33.

⁹¹ İbrahim 14/51; Müminun 40/17; Zilzal 99/7-8; Bakara 2/62, 281; Âl-i İmrân 3/30, 185, 195; İsrâ 17/13-14; Kehf 18/49; Yâsin 36/54; Câsiye 45/28; Rahmân 55/31; Nebi 78/40; Tekvîr 81/14; İnfitar 82/1-5; İnşıkak 4/6.

⁹² Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Ankara 1991, 80; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2003, 82.

1. İnsan fiilinde ihtiyar/irade sahibidir.
2. İnsan fiilini gerçekleştirirken cebr/baskı altında değildir; yaptığıın aksini yapabilir ve yaptığıını terke de güçleri vardır.
3. İnsan eylemini gerçekleştirirken Allah'ın takdirini, kaza ve iradesini hatırlarına getirmez. Aksine eylemi hür olarak gerçekleştirdiğini bilir.⁹³

Esasen Mâtürîdî, Cebriye'nin baskıcı kader düşüncesini ve Mutezile'nin ulûhiyeti bir kenara bırakan özgürlükçü yaklaşımını reddederek hem ulûhiyeti hem de insan özgürlüğünü temellendirmenin çabasına girmiştir. Bu bağlamda Cebriye ile Mutezile arasında orta bir yol izleyerek insan eylemlerinin yaratıcısının Allah, o eylemi gerçekleştirenin ise insan olduğunu belirtmiştir. Ona göre kaza ve kader, ne Cebriye'nin iddia ettiği gibi insan eylemleri üzerinde zorlayıcı etkiye sahiptir, ne de Mutezile'nin belirttiği üzere insan mutlak hürriyet sahibi olup eylemlerinin yaratıcısıdır. Tam aksine insan sahip olduğu akıl ve özgür iradesi ile tercihlerini yapmakta, bunun neticesinde de eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmektedir. Onun bu konudaki özgün fikirleri alt başlıkta ele alınacaktır.

3.1. Fiilin Yaratılması ve Yönler Teorisi

Mâtürîdî'ye göre insanın gerçek anlamda fiili vardır.⁹⁴ İnsanın iradesiyle gerçekleşen eylemler, kasd ve ihtiyar yönüyle insana aittir. Bunu delillendirmek için Mâtürîdî, yönler teorisini geliştirmiştir. Bu teoriye göre fiile ait iki yön bulunmakta; fiilin bir yönü Allah'a diğer yönü ise insana ait olmaktadır.⁹⁵ Buna göre;

- a. Birinci yön, fiilin yoktan var edilmesi yani yaratılması, bütün yönleriyle planlanarak bir zaman ve mekan içinde meydana getirilmesi ve belirli

⁹³ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 307-312.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225; Sábûnî, Bidâye, 136.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229; *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2003; 292; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, 198; Bakıllânî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 304-305; Şerafettin Gölcük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979, 175, 288; A. Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul 2014, 150.

özelliklere sahip kılınmasıdır. Fiilin bu vechesi, insanın gücünü aştığı için Allah'a aittir.

- b. Fiilin diğer yönü, insanın aklıyla kavranabilir. Fiil bu yönüyle onun kasd ve ihtiyarına bağlıdır. Dolayısıyla fiil bu açıdan ona aittir. Nitekim insan hareket ve sükun gibi fiillerin kendi kasdı ve gücüyle gerçekleştiğinin farkındadır.⁹⁶ Fiilin bu yönü insanın sorumlu olmasının da nedenidir.

Kısaca ifade etmek gerekirse Mâtürîdî zaviyesinden insan, Allah'ın kendisinde yarattığı hâdis güçle, dilediği fiili özgürce kesb eder. Ama insanın fiilleri dahil her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Burada Allah'ın fiili, "halk", insanın fiili ise "kesb" olmaktadır. Bu noktada Eş'arî kesbe "hâdis kudretin fiile iktirani"⁹⁷ anlamını verirken Mâtürîdî "kulun bir şeyi ihtiyar etmesi" anlamını vermektedir. Fakat Mâtürîdî, *Te'vilat*'ta kesb kelimesini kullanmamakta; bunun yerine insanın fiili manasında, "ihtiyar" kelimesini kullanmaktadır. Bununla birlikte Mâtürîdî, fiili yaratanın Allah olduğunu ispatlamak için bazı kanıtlar öne sürmüştür. Bunları sırasıyla şu şekilde zikretmek mümkündür:

1. Mâtürîdî fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu aklen ispat için öncelikle insanın mahiyetine dikkat çekmektedir. Buna göre insan akıl, irade ve ihtiyar sahibi olan, fiillerde bulunan iyi-kötü, güzel-çirkin, fayda-zarar gibi özelliklerin potansiyel olarak zihnine yerleştirildiği, iyi, faydalı ve övülmeye layık olanı yapması emredilen, kötü ve yerilmesi gerekeni yapması ise yasaklanan bir varlıktır. Sahip olduğu bu yetiler, insanın davranışlarından sorumlu, fiillerin yaratıcısının Allah ve onu gerçekleştirenin ise insan olmasını gerektirmektedir.⁹⁸
2. İnsan zaman ve mekan içinde meydana gelmiş olan fiili, zamanı geri çevirerek tekrar edemez. Bunun yanında insan "fiilin yoktan varlığa çıkmasını" aklıyla da kavrayamaz. Yani insanın fiilde kavrayamayacağı bazı

⁹⁶ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229-230; Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988, 144.

⁹⁷ Eş'arî, *Luma*, 42; İbn Furek, *Mucerredü Makalati'l-Eş'arî*, 92.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 221; Bu noktada denilebilir ki eylemin faili olan insan, ancak yaptığı davranışın iyi veya kötü olduğunu bildiği ve bu doğrultuda eylemini gerçekleştirdiği takdirde mesul tutulabilir.

haller⁹⁹ bulunmaktadır.¹⁰⁰ Neticede fiillerin ortaya çıkışı, insanın kaskına bağılı gibi görünse de yaratmanın insana nispeti, kainatın hiçbir şey bilmeyen ve kuvveti olmayan bir kişi sayesinde var olabileceğini kabul etmek gibidir.¹⁰¹

Aslında Mâtürîdî'ye göre fiilin sadece Allah'a nispeti, insanın cebir altında olmasını ve sorumluluğunun iptal edilmesini, sadece insana nispet edilmesi ise insanın fiilin mutlak faili veya yaratıcısı olmasını gerektirecektir ki, bu da "Allah, her şeyin yaratıcısıdır."¹⁰² ayetiyle tenakuz oluşturmaktadır. İnsanın bütün fiilleri, Allah'ın kudreti altındadır. Aksi takdirde insanın -sınırlı kudretiyle- kendi fiiline tek başına muktedir olması, Allah'ın kudretinin sınırlandırılmasını ve yaratma bakımından Allah'ın ortaklarının olmasını gerektirecektir.¹⁰³

3. "Allah, her şeyin yaratıcısıdır."¹⁰⁴ ayetinde geçen "her şey" ifadesinin kapsamına insanın fiili de dahildir. Nitekim "Halbuki sizi de yaptıklarımızı da Allah yaratmıştır."¹⁰⁵ ayeti de insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunun açık delilidir.¹⁰⁶
4. İnsanın gerçekleştirdiği fiillerin bir kısmı güzel; bir kısmı da çirkin olabilir. Fakat o, fiilin hasen ya da kabih olduğunu bilmemektedir. Bazen iyi olarak düşündüğü fiil, kötü sonuçlanabilmektedir. Burada kastedilen fiilin yaratıcısı insan olduğu takdirde, her zaman her yerde gerçekleştirdiği işlerin istediği gibi olması gerektiğidir. Kısacası fiilin bazen insanın irade ve

⁹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 230.

¹⁰¹ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229.

¹⁰² Enam 6/102; Zümer 39/62.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 230-231; *Te'vilât*, II, 625.

¹⁰⁴ Rad 13/16.

¹⁰⁵ Saffat 37/96; bkz., Mâtürîdî, *Te'vilât*, IV, 237.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 244, 247.

beklentisinin aksi şekilde gerçekleşmesi, fiilin yaratıcısının insan olmadığının kanıtıdır.¹⁰⁷

5. Allah eşyaları varlıkları ve cevherleriyle yokluktan varlık sahasına çıkarılmaktadır. Yani mahiyetleriyle beraber yaratılmaktadır. Fiili çirkin yapan bilgisizlik olmadığı gibi onu güzelleştiren de ilim değildir. O halde fiilleri mahiyetleriyle beraber yaratmak, ancak Allah'ın kudreti kapsamındadır.¹⁰⁸

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki Kur'an'daki tenzih ve ta'zim sadedindeki ayetler, her şeyin Allah'ın irade ve kudretiyle gerçekleştiğini, onun ilim, irade ve kudretinin her şeyi kuşattığını, iradesinin mutlak ve dilediği her şeyi yapan olduğunu, dolayısıyla eylemlerimiz dahil her şeyi Allah'ın yarattığını düşündüren ayetlerdir. Bu bağlamda kelam ekolleri de hem ayetlerin bu özellikleri hem de fikir dünyalarını yönlendirdikleri ve oluşturdukları ön kabulleri nedeniyle aynı delillerden farklı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Aslında konuya ilişkin bütün naslar beraber ele alındığı takdirde görüş farklılıkları en aza inecektir.

Sonuçta Mâtürîdî, Allah ve insanın fiildeki rol ve etkinliklerini temellendirmek için fiilde “yönler” olduğu fikrini savunmuştur. Bu doğrultuda o, eylem üzerinde hem Allah'a hem de insana etkinlik alanı oluşturmuş ve dolayısıyla eyleme iki gücün tesirinin imkanını savunmuştur: “İnsan eylemlerinin birinci yönden ona ait olmadığı, ikinci yönden ise ona ait olduğu sabit olmuştur.”¹⁰⁹ Böyle bir yaklaşım herhangi bir ortaklığı da gerektirmez. Bu noktada Allah'ın “her şeyin yaratıcısı”¹¹⁰ olması, insan fiili üzerinde -birinci yön- etkin olmasını doğurmuştur. Böylece fiil Allah'a nispet edilince “halk”, insana nispet edilince “kesb” adını almıştır. Kesb ise insanın o fiili, yapması ve kendine ait kılmasıdır. Bu aşamada insan herhangi bir baskı ve zorlama altında değildir. Ayrıca Allah'ın fiilin yaratıcısı olması insanın hakiki fail olmasına da engel

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 230; Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, 102.

¹⁰⁸ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 228-232.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229; Sâbûnî, *Bidâye*, 137.

¹¹⁰ Enam 6/102; Rad 13/16; Zümer 39/62; Mümin 40/62.

değildir. Böylece Mâtürîdî kesb teorisini yönler teorisine açıklamaya çalışmıştır.¹¹¹

Özetle fiili seçen, beğenen ve kesb edenin insan olması, onun teklif ve sorumluluğun muhatabı olmasını sağlamıştır.¹¹² Mâtürîdî geliştirdiği yönler teorisine de insana tam bir yaratma gücü izafe ederek mutlak bir hürriyet tanıyan Mutezile ile insana fiili üzerinde hiçbir yetki tanımayarak fiilin her yönüyle Allah'a ait olduğunu iddia eden Cebriye'nin aksine fiile iki yön verecek orta yolun temsilcisi olmuştur. O, bu çözümlemesiyle fiilinde insana önemli bir rol biçmiş ve Mutezile'ye nazaran daha tutarlı olmuştur.

3.2. İnsanın Güç Yetirilemeyecek Bir Şeyle Sorumlu Tutulmaması

Mâtürîdî düşüncesinde insan, gücünün yetmeyeceği işle mesul tutulamaz. Çünkü körü bakmakla, kötürümü yürümekle mükellef tutmakta olduğu gibi acizi teklife muhatap kılmak hikmetten uzaktır. Şu halde hikmet sahibi Allah, insana böyle bir sorumluluk yüklemesin.¹¹³ Nitekim teklif sebepler kudretine dayanmaktadır. Bu nedenle insanın güç yetiremeyeceği bir şeyle yükümlü tutulması doğru değildir. Zira insan diğer canlılardan farklı olarak düşünme ve bilme gibi önemli vasıflara haizse de sahip olduğu bu güçler mutlak olmayıp sınırlıdır. Yani sınırlı bir güce/potansiyele sahip olan insanın sınırsız bir sorumluluğa muhatap olması da mümkün değildir. Öyleyse insanın yerine getirmesi gereken ödevler, eylemlerini yerine getirebilme kapasitesiyle sınırlıdır. Dolayısıyla insan, gücünü aşan bir eylemin sorumluluğunu taşımamaktadır: “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.”¹¹⁴ Bunun yanında Mâtürîdî “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İcinizdekini açığa çıkarsanız da, gizleseniz de, Allah, onunla sizi hesaba çekecektir. Şüphesiz

¹¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 228-229; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşad*, 190; Sâbûnî, *Bidâye*, 136-137; ayrıca bkz., Metin Yurdağür, “Kur'an'da Kader ve İmam Mâtürîdî'nin Teviletü'l-Kur'an'ında Kader ile İlgili Bazı Ayet-i Kerimelerin Yorumu”, (*Yayımlayan: A. Hulusi Köker*), *Ebu Mansur Semerkandî-Mâtürîdî Kongresi*, Kayseri 1986, 156-158.

¹¹² Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 229, 237-243.

¹¹³ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 263-266; *Te'vilât*, I, 241; Sâbûnî, *Bidâye*, 141; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 306.

¹¹⁴ Bakara 2/286; ayrıca bkz., Bakara 2/233; En'âm 6/152; A'râf 7/42; Mü'minûn 23/62; Talak 65/7; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 241.

ki O, dilediğini başlıklar dilediğine azab eder. Allah, her şeye kadirdir.”¹¹⁵ ayetini açıklarken de insanın kalbinden geçirdiği düşüncelerden mesul olmadığını ama azmettiği ve gerçekleştirdiği iyi ya da kötü fiillerinden sorumlu olduğunu ve ancak bunların karşılığını alacağını ifade etmiştir.¹¹⁶

3.3. Sorumluluğun Bireysel Olması

İrade ve eylemlerinde hür olan insan, sorumluluğunu yerine getirirken iyi ile kötü arasında seçim yaparak eylemlerini gerçekleştirmektedir. Bunun neticesinde de eylemlerinin karşılığını bizzat kendisi alacaktır. Ne ki Kur'an da insan sorumluluğunu ve davranışların sonuçlarına katlanmanın kişiselliğini vurgulamıştır. “Kim doğru bir iş yaparsa, kendi iyiliği için, kim de kötü bir iş yaparsa kendi kötülüğü için yapmış olur.”¹¹⁷, “Eğer iyilik yaparsanız bunu kendiniz için yapmış olursunuz, şayet kötülük yaparsanız, bunu da kendiniz için yapmış olursunuz.”¹¹⁸, “Hiç kimse kimsenin yükünü taşıyacak değildir.”¹¹⁹ Böylelikle insan, en yakını dahi olsa bile başkasının eylemlerinden mesul tutulmamış ve onun ancak kendi yaptıklarının karşılığını alacağı belirtilmiştir.¹²⁰

İnsana birtakım sorumluluklar yükleyen Allah, her insanın mesuliyetinin kendisini bağladığını, kendisine ancak salih amellerinin yarar sağlayacağını, hesap gününde hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenmeyeceğini veya insanın bir başkasının affına yetkisi olmadığını belirtmiştir. “Öyle bir günden

¹¹⁵ Bakara 2/284.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 240.

¹¹⁷ Fussilet 41/46.

¹¹⁸ İsra 17/7.

¹¹⁹ Necm 53/38.

¹²⁰ Bkz., Lokman 31/33; Müddessir 74/38; En'am 6/164; İsra 17/15; Zümer 39/7; Necm 53/38; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 98, 240-241; II, 208; III, 141-142; IV, 78-79; Mâtürîdî'ye göre “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!” (A'raf 7/6) ayetiyle Allah hem peygamberi hem de insanları hesaba çekeceğini bildirmiştir. Buna göre herkes kendi gerçekleştirdiği eylemden sorumludur ve bunun karşılığını ahirette görecektir. Her ne kadar dünyada kişi başkasının suçunu yüklense de ahirette durum farklıdır. Kimse kimsenin sorumluluğunu yüklenemeyecektir. Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 208.

sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz. Onlara yardım da edilmez.”¹²¹, “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa.”¹²² Mâtürîdî de bu bağlamdaki ayetleri izah ederken insanın kendi iradesi dışında gerçekleşen eylemleri ve bir başkasının eylemlerini sahiplenemeyeceğini belirtmiştir.¹²³ Bu meyanda “Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz.”¹²⁴ ayetini açıklarken Allah’ın her insanı kendi dininden ve yaptıklarından sorumlu tuttuğunu vurgulamıştır.¹²⁵

3.4. Fetret Ehlinin Sorumluluğu

Mâtürîdî’ye göre nesne ve fiillere ilişkin husun-kubuh akılla bilinebildiği için emredilen ve yasaklanan fiilleri, insan aklıyla kavrayabilir. Ayrıca Allah vahdaniyet ve hikmetine delalet eden varlıklar yaratmıştır. Bu nedenle insanların Allah’ın varlığını bilmesi gerekmektedir.¹²⁶ O halde Mâtürîdî düşüncede ihsanın güzelliği, nimet ve iyiliğe karşı nankörlüğün çirkinliği bütün akıl sahipleri arasında ortak bir husustur. Kısacası fiillere ait bizatihi güzellik-çirkinlik mevcuttur ve bunlar akıl sahibi insanlar tarafından bilinebilir. Dolayısıyla ihsanın güzelliği ve nankörlüğün çirkinliğinin bilinmesi gibi hususlar şeriâtın mevcudiyetine bağlı değildir.¹²⁷

¹²¹ Bakara 2/48.

¹²² Fatır 35/18; En’am 6/164; Mâtürîdî, *Te’vilât*, II, 201-203; IV, 176.

¹²³ Bakara 2/286; Mâtürîdî, *Te’vilât*, I, 49-50; IV, 384, 613.

¹²⁴ Bakara 2/134.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, I, 98.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 100.

¹²⁷ Bkz., Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 221, 224; Şeyhzade, *Nazmu’l-Ferâid*, Kahire 1317, 35-36; Ebû Hanîfe, *el-Alim ve’l-Müte’allim*, (neş. Mustafa Öz), İstanbul 1992, 41; Ekmeluddin el-Baberti, *Şerhu’l-Vasiyye li’l-İmâm Ebi Hanîfe*, (neş. İ. Hatib el-Haseni), yy. tsz., 4-5; İbn Furek, *Mucerredü Makalati’l-Eş’arî*, 94-96; Mustafa Ünverdi, “Ahlakın Epistemolojisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 7, sayı 2, 339.

Diğer taraftan Mâtürîdî'ye göre, Allah insanları akıllarıyla kendi varlığı ve birliğini bilecek bir fitrat üzerine yaratmıştır. O, “(Yerine göre) müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın!”¹²⁸ ayetinden hareketle ibadet ve dini hükümlerdeki hüccetin din, bunları bilmenin yolunun peygamberlerin bildirmesi, Allah’ı tanıma mecburiyetinin ise akıldan kaynaklandığını belirtmiştir. Aslında Allah, düşünüp tefekkür ettikleri takdirde, her şeyde insanları Allah’ın varlığına, birliğine ve rububiyetine götürecektir kanıtlar var etmiştir. Bu bağlamda her ne kadar insanların Allah’a karşı delil ileri sürme hakları yoksa da, Allah onların mazeret beyan etmelerinin önüne geçmek için ayrıca peygamberler de göndermiştir.¹²⁹ O halde aklın en temel görevi Allah’ı bilmektir/tanımdır. Dolayısıyla Allah’ı bilmek istidlali bilgiye dayanır.¹³⁰

Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Mâtürîdî'ye göre akıl, Allah’ın varlığını bilme ve temel konularda iyi ile kötüyü ayırt etme gücüne sahiptir. Bunun sonucunda peygamber gönderilmese de insan, aklıyla Allah’ı bilmekle mükelleftir. Sonuçta insanın sorumlu olmasının temel nedeni dinin varlığı değildir; din gelmeden önce de insan aklıyla Allah’a iman etmek ve ona şükretmek ile mükelleftir. Çünkü iman, aklın bedihi olarak kavrayacağı bir durumdur. Fetret ehli¹³¹ ve kendisine davet ulaşmayan kimselerden peygamber gönderilmemesi veya dinî davet ulaşmaması nedeniyle mükellefiyetler düşürülemez. Bu gibi kimseler akıllarıyla Allah’ın varlığına ve birliğine inanmak, akıl yürütmek suretiyle bilinebilecek olan bütün iyi fiilleri yerine getirmek ve kötü işlerden sakınmakla mesuldür.¹³² Böylece aklın varlığı insanın ahirette sorumlu tutul-

¹²⁸ Nisa 4/165.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, I, 444, 528-529.

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 286-288.

¹³¹ Fetret, Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında tebliğsiz dönem için kullanılır. Bu dönemde yaşayan topluluklara da fetret ehli denir.

¹³² Geniş bilgi için bkz., Mustafa Akçay, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu*, Ankara 2013, 367-376; Muhammed b. Veli b. Rasul el-İzmirî, *Hâşiye Ale’l-Mir’at*, İstanbul 1309, I, 278; İbn Furek, *Mucerredü Makalati’l-Eş’arî*, 285. Pezdevî, Mâtürîdî’nin de aralarında bulunduğu Semerkand alimlerinin, ilahi hitap gelmeden önce Allah’a iman ve şükürün gerekliliğini ileri sürdüklerini belirtmektedir. Ona göre Kerhî, Muhtasar’ında Ebû Hanîfe’nin “Âlemdeki varlık mucizelerini, ayetlerini gören kimse için Yaratıcıyı tanımada özür kabul edilmez.” dediğini nak-

masını zorunlu kılar.¹³³ Neticede bu düşüncede olanlara göre akıl, mutlak ve mükemmel bir bilgi kaynağı olmamakla birlikte Allah'ın varlığını bilme ve temel konularda iyi ile kötüyü ayırt etme gücüne sahiptir. Peygamberler de aklın bilebileceği ilkeleri teyit ederler; ahiret halleri, ibadet şekilleri, bazı hukuk ve ahlak kuralları gibi akıl tarafından bilinemeyecek konularda ise insanları bilgilendirirler.¹³⁴

Öte yandan Cüveynî (v. 478/1085) ümmetin marifetullahın vacip oluşu hususunda icma ettiğini kaydetmektedir. Ona göre bu bilgiyi elde etme yolunun nazar olduğu aklen aşikârdır. Bu açıdan bakıldığında Cüveynî'nin marifetullah konusundaki yaklaşımının Mâtûridî'nin yaklaşımı ile örtüştüğü görülmektedir. Ancak aradaki temel fark şudur: Mâtûridî marifetullahın vücubiyetini aklen temellendirirken Cüveynî, marifetullahın vücubiyetinin akli oluşunu naklen temellendirmektedir.¹³⁵

Sonuç

İnsanın sorumlu olduğu düşüncesi, bir hakikat-i sabite olarak kabul görmüş olmasına rağmen, kelimada hem ahlak hem de ilahi sıfatlar açısından tartışılmıştır. Ahlak bağlamında ele alınması insan fiillerinin meydana gelişi, aidiyeti ve yaratılışı odaklı konuları muhtevidir. İnsanın eylemini özgürce icra etmesi ve davranışlarında herhangi bir baskıyı hissetmiyor olması, onun sorumlu oluşunun doğal zeminidir. Ahirette hesap verecek olduğu fiillerini hür iradesiyle ve tam bir sorumlulukla gerçekleştiriyor olması ise iradenin özgürlüğü ve insan sorumluluğunun ahlakî veçhesini oluşturur.

Konunun ilahi sıfatlara bakan yönü ise yaratıcı kudretin mutlak iradesi ile insanın sorumluluğunun sınırlarıdır. İnsanın sorumluluğu nasıl bir şekilde ortaya konulmalıdır ki, ulûhiyet kısıtlanmamış olsun? Problemin düğümlen-

letmektedir. Bu görüşte olanlar, Kur'an'da insanın Allah'ın tabiattaki ayetlerini görmeye davet edildiği ayetleri delil getirmekte ve bu ayetlerin bir davetçinin daveti olmadan önce Allah'a iman etmenin gerekliliğini ortaya koyduğunu ileri sürmektedirler. Bkz., Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 299-301.

¹³³ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-Meram min İbârâti'l-İmam*, (neş. Yusuf Abdurrezzak), Kahire 1949, 74-82; İbn Humam, *Musâyere*, 165-166.

¹³⁴ Metin Yurdağür, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 476.

¹³⁵ Bkz., Cüveynî, *Kitâbul-İrşad*, 43.

diği nokta burasıdır, dersek yanlış olmayız. Aslında kelim okulları insanın sorumluluğunu kabul etmelerine karşın, çözümü farklı şekillerde ortaya koymuşlardır. Bu çalışma, Mâtürîdî'nin konuyu özgün bir biçimde açıklayarak hem ahlak hem de ulûhiyet yönünden en az hasarla işin içinden çıkmaya çalıştığını ortaya koymaya çalışmıştır. Onun insan sorumluluğunu temellendiren görüşü bir yandan fiillerde ilahi yaratıcılığa rol biçerek ulûhiyeti yüceltirken, diğer yandan insanın eylemini kendine ait kılmada başarılı bir açıklama yöntemi geliştirerek kesb teorisini anlaşılır bir şekilde vuzuha kavuşturmuş, bu esnada yeni kavramsallaştırmada bulunmuştur.

Mâtürîdî'ye göre insanın eylemi sahip olduğu irade ve güçle gerçekleştiği için ona aittir. Bu noktada insan kudretinin verili olması, kişinin davranışlarında kendisini hür ve gerçek fail olarak hissetmesini engellemektedir. Nitekim bu güç, fiilin yapılmasına veya olasılıklardan birisini tercihe ve diğerlerini terke imkan sağlamaktadır. O, fiilin ortaya çıkışını ise şöyle izah etmektedir: İnsan öncelikle fiilin faydalı ve zararlı olup olmadığını hesaplar, sonra dilediği/beğendiği eyleme yönelir ve onu seçer, benimser; ardından fiili yapabilmesi için Allah tarafından ona fiil kudreti verilir. Sonra fiil bu kudretle eşzamanlı olarak gerçekleşir. Neticede insan hür iradesiyle aklını kullanarak iyi ya da kötü fiili seçip gerçekleştirmeye karar verdiği anda Allah fiili yaratır. Böylece fiil insanın irade ve kudretine bağlı olarak Allah'ın irade ve kudretiyle yaratılmış olur. Buradan hareketle Mâtürîdî'ye göre sorumluluğun esas nedeni, fiile iki irade ve kudretin taalluk etmesidir denilebilir.

Öte yandan fiilin Allah tarafından yaratılması insanın özgürlüğüne mani değildir. Çünkü fiilin oluşum safhasındaki bütün ön hazırlıklar/şartlar, herhangi bir zorlama ve baskı olmaksızın insan tarafından hazırlanmaktadır. Başka bir ifadeyle fiile yönelen, irade/ihtiyar ve seçimiyle onu beğenip isteyen insandır. Aksi halde insanın irade/ihtiyar ve kudreti olmadan ondan bir fiil sudur ediyorsa, sorumluluktan söz edilemez.

Şunu da vurgulamak gerekir ki Mâtürîdî'nin insan sorumluluğunu temellendirmede çağdaşlarına nazaran farklı bir yol takip ederek fiile iki yön vermesi onun en dikkat çekici yaklaşımıdır. Bu bağlamda o, fiilde hem insana hem de Allah'a etkinlik alanı oluşturarak fiili, "yoktan var edilme" anlamında Allah'a; irade/ihtiyar ve kasd yönüyle insana bağlamıştır. Fiilin birinci - yaratma- yönünün aktörü mutlak irade ve kudretiyle Allah'tır. Ancak fiilin

ikinci yönünün öznesi sınırlı akıl, irade ve kudretiyle insandır. Bu ifadelerden hareketle denilebilir ki Mâtürîdî geliştirdiği yönler teorisiyle; biri Allah'a diğeri de insana ait olmak üzere fiile iki yön vererek Mutezile'nin ilahi irade ve kudreti dışlamış görünen yaklaşımından korunmuş ve ilahi sıfatlara halel getirilmesine mani olmuştur. Dolayısıyla da hürriyeti Mutezile'ye nazaran daha "makul" tarzda temellendirmiştir denilebilir.

Mâtürîdî'ye göre insan, kaza ve kader düşüncesini aklına getirmeden fiillerini gerçekleştirir. Ayrıca insan, eylemini yaparken kendisini özgür hisseder ve bu doğrultuda dilediği fiile yönelebilir. İnsan nasıl ki duyularıyla yaşadığı çevresini algılıyorsa, hisleriyle de davranışlarında hür ve onların faili olduğunun farkındadır. Biz buna irade özgürlüğünün doğal sezgi temeli diyebiliriz. Böylece Mâtürîdî, irade hürriyetini temellendirirken insan psikolojisine atıf yapmıştır. Şu halde Mâtürîdî insanın Allah'ın takdirini, kaza ve iradesini hatırına getirmeden eylemlerini yapmasını, verili olan bir güçle özgürce seçimde ve eylemde bulunabilmesini, yani fiilinde irade/ihtiyar sahibi olmasını, eylemini hür bir şekilde gerçekleştirdiğinin şuurunda olmasını, gerçekleştirdiği fiilin zıddını da yapabilmesini ve yaptığını terk edebilme gücünün olmasını özgür bir varlık oluşunun kanıtları olarak öne sürmüştür.

Kaynakça

- Abdulcebbar, Kâdî, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (tah. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî), Kahire 1957.
- Akçay, Mustafa, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu*, Ankara 2013.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Ankara 1991.
- Âmidî, Seyfettin Ebû'l-Hasan b. Muhammed b. Salim, *Gâyetü'l- Merâm fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 2004.
- Aydın, Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul 1979.
- Baberti, Ekmeluddin, *Şerhu'l-Vasiyye li'l-İmâm Ebi Hanîfe*, (neş. İ. Hatib el-Haseni), yy. tsz.
- Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, Kahire 2002.
- Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, *Usulu'd-Din*, İstanbul 1928.
- Bakillânî, Kadî Ebu Bekr, *Kitâbu't-Temhid*, Beyrut 1957.
- Beyâzizâde Ahmed Efendi, *İşârâtu'l-Meram min İbârâti'l-İmam*, (neş. Yusuf Abdurrezak), Kahire 1949.
- Beyzâvî, Ebu Said Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut tsz.
- Câbîri, Muhammed Âbid, *ed-Dimukrâtiyye ve Hukûku'l-İnsan*, Beyrut 2004.

- Chittick, William C. -Murata, Sachiko, *İslamın Vizyonu*, (çev. Turan Koç), İstanbul 2000.
- Cürcânî, Seyit Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Tarifât*, (tah. İbrahim el-Eybari), Beyrut 1992.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebi'l-Meâli Abdilmelik, *Kitâbu'l-İrşâd*, Mısır 1950.
- Draz, M. Abdullah, *İslamın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), İstanbul 1983.
- Düzgün, Şaban Ali, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11:2, 2013.
- Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müte'allim*, (neş. Mustafa Öz), İstanbul 1992.
- Erdem, Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2003.
- Eş'ârî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu'l-Lum'a fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*, Beyrut 1952.
- *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Kahire 1954.
- *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Wiesbaden 1963.
- Farabi, *Fusûl el-Munteze'a*, (neş. Fevzi Mitri Neccar), Beyrut 1971.
- *Kitâbu'l-Huruf*, (çev. Ömer Türker), İstanbul 2008.
- Frankena, William K., *Ethics*, New Jersey 1964.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, Beyrut tsz.
- *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut 1983.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979.
- Harputî, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelam*, İstanbul 1330.
- Işık, Harun, *Mâtürîdî'ye Göre Kaza ve Kader*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2011.
- İbâdî, Abdullah, *el-Mesuliyetü fi'l-İslâm*, (*Mine'l-Âdab ve'l-Ahlâki'l-İslâmiyye* içinde), Kahire 1976.
- İbn Furek, *Mucerredü Makalati'l-Eş'ârî*, (tah. D. Gimaret), Beyrut 1987.
- İbn Humam, Kemal, *Kitâbu'l-Müsâyere*, İstanbul 1979.
- İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, (neş. Süleyman Dünya), Kahire 1980.
- *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, (neş. M. Kasım), Kahire 1964.
- İbn Teymiyye, *Süâlâni fi'l- Kazâ ve'l-Kader*, Beyrut 1993.
- Îcî, Adududdin, *el-Mevakıf fi İlmi'l-Kelam*, Beyrut tsz.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara 1981.
- İsfehâni, Râgıb, *el- Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, (tah. M. Seyyid Keylani), Kahire 1961.
- Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul 1997.
- Kılavuz, A. Saim, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul 2014.
- *Ebu Seleme es-Semerkandi ve Akaid Risalesi*, İstanbul 1989.
- "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Kader Meselesi", (ed. İlyas Çelebi, *İnsan İradesi ve Kudret-i İlahiyye Bağlamında Kader Meselesi* içinde), İstanbul 2014.
- Kutluer, İlhan, "İnsan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (tah. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2003.

- *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, (tah. Fatma Yusuf el-Hayme), Beyrut 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l-Ala, *Tefhimü'l Kur'ân*, İstanbul 1997.
- Muhammed b. Veli b. Rasul el-İzmiri, *Hâşiye Ale'l-Mir'at*, İstanbul 1309.
- Morris, Herbert, *Freedoom and Responsibility*, Standford 1961.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefî (Medarik Tefsiri)*, İstanbul 1984.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabıratu'l-Edille*, Ankara 2003.
- *Kitabu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhid*, (tah. C. Hasen Ahmed), Kahire 1986.
- Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988.
- Razî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkadir, *Muhtaru's-Sihah*, İstanbul 1980.
- Râzî, Fahreddin, *Kitâbu'l-Erbâin*, Haydarabad 1353, 145.
- Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut 1981.
- Özdemir, Metin, "Problematic Boyutlarıyla Kader Meselesi", (ed. İlyas Çelebi, *İnsan İradesi ve Kudret-i İlahiyye Bağlamında Kader Meselesi* içinde), İstanbul 2014.
- Sâbûnî, Nureddin, *Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, (ter. Bekir Topaloğlu), Ankara 2000.
- Sadru's-Şeria, *et-Tavdih fi Halli Gavamizi't-Tenkîh (Saduddin Mesud b. Ömer Taftazânî, Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavdih kenarında)*, Beyrut y.y.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdulkarim b. Ebî Bekr Ahmed, *Nihâyetü'l-İkdâm*, London 1934.
- Şeyhzade, *Nazmu'l-Ferâid*, Kahire 1317.
- Ünverdi, Mustafa, "Ahlakın Epistemolojisi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 7, sayı 2.
- Taftazânî, Mesûd b. Ömer b. Abdullah Sâduddin, *Şerhu'l-Akâid*, (haz. Süleyman Ulu- dağ), İstanbul 1991.
- Tehânevî, *Keşşâfu İslahatı'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut 1996.
- Yazıcıoğlu, Said, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988.
- Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul 1984.
- *Mâtürîdî'nin Akîde Risalesi ve Şerhi*, İstanbul 2000.
- "İrade Kader ve Mes'uliyet İlişkisi", (ed. M. Bedrettin Çetiner, *Kur'an-ı Kerim'de Mes'uliyet* içinde), İstanbul 2006.
- Yeşilyurt, Temel, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:1, 2005.
- Yurdağür, Metin, "Kur'an'da Kader ve İmâm Mâtürîdî'nin Tevilâtü'l-Kur'an'ında Kader ile İlgili Bazı Ayet-i Kerimelerin Yorumu", (yayınlayan: A. Hulusi Köker), *Ebu Mansur Semerkandî-Mâtürîdî Kongresi*, Kayseri 1986.
- "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981.
- Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs fi Şerhi'l-Kamus*, Beyrut 1386.
- Zemahşeri, *Keşşaf*, (tah. A. Muhammed Muavvad), Riyad 1418.